

ΠΑΝΕΠΙ-
ΤΟΜΕΑ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕ-
ΛΕΥΣΟΥΝΤΗΣ ΑΝΚΑΘΙΕΡΤΗΣ

ΙΔΡΥΓΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ
ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ
1954

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Ο ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πάρα πολύ στενοχωρήθηκα, σάν έπεσε στά χέρια μου, έδώ και κάμποσα χρόνια, τό κατά πολλά περισπούδαστο βιβλίο του Paul van Tieghem: «Le romanisme dans la littérature européenne».

Υπάρχει εκεί ένα κεφάλαιο πού επιγράφεται: «Οι έθνικές μορφές του ρομαντικού κινήματος». Τό κεφάλαιο αρχίζει στή σελίδα 131 και τελειώνει στή σελίδα 243 (μιλώ γιά τήν έκδοση του 1948· δέν ξέρω, αν υπάρχει άλλη νεότερη). Κ' ίσια ίσια εκείδά στό τέρμα, ανάμεσα στις σελίδες 241 και 243, γίνεται λόγος γιά τό βαλκανικό ρομαντισμό μέ τήν ακόλουθη σειρά: Ρουμανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, Έλλάδα. Στερνός ανάμεσα στους στερνούς μνημονευόμενους τόπους ό δικός μας ό τόπος. Τό μικρό τούτο έδάφιο τό αφιερωμένο στό βαλκανικό ρομαντισμό άποτελείται από έβδομήντα έξι όλες άράδες. Κι από τούτες πάλι στήν Έλλάδα αναφέρονται δωδεκάμιση. Μά και τί λένε αυτές οι δωδεκάμιση; «Η νεοελληνική λογοτεχνία ξαναγεννήθηκε από τρεις άξιολογότατους λυρικούς, συγκαιρινούς, καθώς κ' οι προγενέστεροι, των μεγάλων Γάλλων ρομαντικών, τό Διονύσιο Σολωμό, τόν Κάλβο και τόν Παναγιώτη Σούτσο. Ο ελληνικός κλασικισμός του Παναγιώτη Σούτσο, εκεί γύρω στά 1825-1830, τή στιγμή δηλαδή πού ή Έλλάδα άποκτούσε τήν ανεξαρτησία της, τονώθηκε μέ ρομαντικά δυτικά στοιχεία· ό «Οδοιπόρος» του Αλέξανδρου Σούτσο είν' ένα ποίημα, πού όφείλει πολλά στον «Τσαίλντ Άρολντ». - Ο άδερφός του Παναγιώτης Σούτσος είναι περισσότερο συναισθηματικός· εμπνέεται από τό Μπάουρον, τό Λαμαρτίνο και τόν Ούγκώ. Μά δε βρίσκεται κανείς γνήσιο ρομαντισμό, και πολύ περισσότερο, ρομαντική σχολή, σέ τούτη τήν αναγεννώμενη λογοτεχνία πού από ένστικτο δενόταν μέ τήν αρχαία Έλλάδα και τό κλασικό Ιδανικό». Άν τέτια πράματα τάγραφε άνθρωπος δικός μας, θα έπρεπε, φυσικά, να τόν σκοτώσουμε. Μά τόν ξένο, τό σοφότατο μάλιστα, πού μήτε τή γλώσσα μας κάτεχε μήτε και σέ καιιά έπαφή μέ τήν πνευματική μας ζωή είχαμε προσπαθήσει ποτέ να τόν φέρουμε, τί να τόν κάναμε; Είχα συλλογιστεί, ζούσε τότε ό van Tieghem, να καθήσω και να του γράψω. Μά φοβήθηκα, μη λάχει και θεωρήσει τό γράμμα μου ξέσπασμα άστοχου πατριωτισμού. Και μου είναι φυσικό να σιχαίνουμαι και τούς υπερπατριώτες κι όλους τούς άλλους υπερ—. Η άγάπη προς τόν τόπο μας πρέπει να είναι σοφή, έπίμονη και γόνιμη. Άλλωστε, και τί να διδάξω του van Tieghem; Άτσι πού προσπερνούσε τό Σολωμό και τόν Κάλβο, έτσι πού ανάκατεψε τούς δυό Σούτσους,

έτσι πού τολμούσε να μιλήσει γιά τούς δυό Σούτσους, έδειχνε καθαρά, πώς γιά τά δικά μας δέν ήξερε τίποτε. Κ' είταν δύσκολο, πολύ δύσκολο να τά πει κανένας άπαρχής κι όλα και τό καθένα μέ τή σειρά του. Είχα και τούτο ακόμα συλλογιστεί: πώς και σέ μάς έδώ πέρα τούς ίδιους και γιά τό φαινόμενο γενικά του ρομαντισμού και γιά τό ρομαντισμό τόν έγχώριο σύγχυση μεγάλη επικρατεί. Φτάνει και τή λέξη μονάχα ρομαντισμός να ξεστομίσουμε, γιά να μάς πούνε καθυστερημένους. Και τόν τίτλο του ρομαντικού συχνά τόν χρησιμοποιούμε άστόχαστα και τόν έχουμε μονιμοποιήσει στό χώρο μιάς και μόνης σχολής, πού και τά ιστορικά της ακόμα σύνορα δυσκολοξεχώριστα είναι. Άτσι μου γεννήθηκε ή πρώτη πρόθεση να γράψω κάτι πλατύτερο γιά τό νεοελληνικό ρομαντισμό—δχι μιά ιστορική μελέτη, έχουμε πολλούς κι άξιους και ιστορικούς και ιστοριοδίφες, Ικανούς να κάνουν τήν τρίχα τριχιά και να συμφορήσουν άπανωτά τά ύποσελίδια σχόλια, έχουμε τούς άλκοολικούς των παραπομπών, πού κατορθώνουν στό τέλος να χάνουν τό θέμα τους μέσ' από τ' άνήσυχα χέρια τους και να μη μπορείς να καταλάβεις πιά γιατί σου μιλούν, σί ήδονοθήρες τής άχρηστης σοφίας. Έκείνο πού περισσότερο θα χρειαζόταν, συλλογιστικά, θα είταν μιά διαδοχική έξερεύνηση του ύπεδάφους του ρομαντισμού και μιά παρουσίαση κειμένων, πού θα μπορούσε να διαφωτίσει τή διαδρομή του ανάμεσα στή νεοελληνική πραγματικότητα.

Θα ξαναγυρίσω στό van Tieghem, δχι πιά γιά να του παραπονεθώ μέ κάποιο τρόπο· γιά να τόν χρησιμοποιήσω σέ κάποιες αρχικές διατυπώσεις. Γιά να πώ, ξεαφνα, πώς ό ρομαντισμός υπάρχει πολύ πρωτύτερ' από τή ρομαντική σχολή κι άπομένει ύστερότερα της, ίσαμε τώρα, ίσαμε πότε δε θα μπορέσει ακόμα να τή πει κανείς. Ο ρομαντισμός περισσότερο από μιά σχολή είναι μιά διάθεση, μιά στάση ψυχής. Αναφέρεται δχι μόνο σ' ένα ύφος, σέ μιά τεχνηότητα, μά σέ μιά όργάνωση του έσωτερικού κόσμου. Είναι ρομαντικός ό Σαίξπηρ, είναι ρομαντικός ό Σολωμός, είναι ρομαντικός ό Λαμαρτίνος, είμαστ' έμεις σήμερα οι ίδιοι κατά κά-

* Τόν περασμένο χειμώνα έκαμα δέκα μαθήματα στό «Αθήναιο» μέ τό θέμα του «Νεοελληνικού ρομαντισμού». Συλλογιστικά, πώς μέ βάση τις σημειώσεις των μαθημάτων εκείνων θα μπορούσα να συνοψίσω σέ μερικά αύτοτελή άρθρα άπόψεις και χαρακτηρισμούς, πού παρουσιάζουν ίσως κάποιο ενδιαφέρον. Αυτό έπιχειρώ άπ' ό σήμερα.—Ι. Μ. Π.

ποιο τρόπο ρομαντικοί. Είναι ρομαντικός ο μεσαιώνας, ή ελισαβετιανή εποχή, ένα μεγάλο κομμάτι του δέκατου ένατου αιώνα. Ο van Tieghem μεταχειρίζεται πολύ τον όρο «προρομαντισμός». Είναι μια βολική επιγραφή, που την καρφώνει στο μέτωπο όλης της πύλης από την καθαυτό ρομαντική σχολή πνευματικής παραγωγής. Μά είναι, πάντα, μια επιγραφή. Πολλά θέματα, όσο πάμε να τα ξεκαθαρίσουμε, τόσο περισσότερο τα θολώνουμε. Ένας όρος σημαίνει πολλά. Μά υπάρχει μέσα του κ' ένας πυρήνας, που αποτελεί το κλειδί της αληθινής ερμηνείας του. Ο van Tieghem προσπαθεί να ανακαλύψει αυτόν τον πυρήνα: «υπερτροφία του συναισθήματος και της φαντασίας» Ο όρισμός φαίνεται έξυπνος, βολικός, και ανελλιπής. Είναι ένας χρήσιμος όρισμός. Μόνο που αφήνει παράμερα τον ιδεαλισμό του ρομαντισμού, γιατί κ' ένας τέτοιος ιδεαλισμός υπάρχει—δεν θέλω να θυμίσω την ώρα τούτη το ρομαντισμό του ιδεαλισμού. Ακόμα και κείνο το αποκαλυπτικό στοιχείο, που σε πολλούς, και προρομαντικούς και ρομαντικούς, παίζει τεράστιο ρόλο.

Η λέξη, φυσικά, προέρχεται από το παλιό γαλλικό ουσιαστικό roman, που θέλει να δηλώσει διήγηση περιπετειών σε στίχο ή σε πεζό λόγο. Πρώτοι την πήραν οι Άγγλοι κ' έφτιασαν ένα επίθετο, το romantic, που επίσης αναφέρεται σε παλιές διηγήσεις περιπετειών. Το επίθετο πέρασε ύστερα στη Γαλλία, romantique. Και, καθώς βεβαιώνει ο van Tieghem, πρώτη φορά, από τα 1775 και πέρα, με τις «Rêveries» του Rousseau και με την εισαγωγή του Le Tourneur στη μετάφραση των έργων του Σαίξπηρ, άρχισε να χάνει τη σημασία του «romanesque» και να παίρνει τη σημερινή σημασία του. Είναι λοιπόν η καταγωγή του ρομαντισμού Ιπποτική. Ξεκινάει από κείνες τις γραφικές ιστορίες, τις γεμάτες φαντασία και ποίηση, τις γεμάτες κατορθώματα και περιπέτειες, που τόσο αγαπήθηκαν στους καιρούς, όπου η «ίπποσύνη» δεν είχε χάσει ακόμη τη γνησιότητά της. Για τούτο κι ο νεότερος ρομαντισμός έγινε, ανάμεσα στ' άλλα, και μια στροφή προς τα πίσω, δηλαδή μια στροφή προς το μεσαιώνα.

Υποστηρίζεται ή άποψη, πως το στοιχείο, δε μιλούμε πια για τη λέξη, που το λέμε «ρομαντικό», είναι άγνωστο στους κλασσικούς καιρούς, τους προχριστιανικούς και τους πρωτοχριστιανικούς. Πώς ο ρομαντισμός δηλαδή, σά διάθεση, σαν ψυχή και σαν πνεύμα, είναι και κατά κάποιο τρόπο γέννημα της χριστιανικής μυστικοπάθειας. Κ' έτσι φαίνεται να συμβαίνει. Μόνο που, αν θέλουμε να μιλούμε σωστά, δεν πρέπει να λησμονούμε, πως έν' από τα βασικά στοιχεία του ρομαντισμού, ή στροφή προς τη φύση, κ' η συνακόλουθή της συνείδηση του γραφικού, δεν απουσιάζουν από την αρχαία γραμματεία και μάλιστα από τη γραμματεία των μετακλασσικών χρόνων. Πειστικότερο μου φαίνεται αυτό το σχήμα: αν ο χριστιανισμός, στη θέση της λογικής, στη θέση της σοφίας, έβαλε, υπέρτατη αξία, την αγάπη, ο ρομαντισμός έκαμε κάτι παράλληλο: έβαλε πάνου από

το νου την καρδιά, πάνου από την οργανωμένη νόηση το συναίσθημα. Μά, ενώ ο χριστιανισμός αναζήτησε την άτομική τελείωση μέσα στην κοινή τελείωση και, παρά τις παρεκτροπές του άσκητισμού, όδήγησε στη ζωντανή φροντίδα για τους άλλους κ' έστησε πλάι μας τον «πλησίον» και μάς πρόσταξε να τον αγαπούμε, ακόμη κ' αν είναι έχθρός, ο ρομαντισμός ευνόησε κυριότατα τη μοναξιά, το κλειστό άτομο, και δημιούργησε τους ανθρώπινους τύπους τους περιχαρακωμένους μέσα στα τείχη του έαυτού τους και τους δοσμένους στην έσωτερική τους άνησυχία και θλίψη. Ο ρομαντισμός στα πιο γνήσια και τα πιο άκραία συνάμα φανερώματά του δεν ήταν τέχνη κοινωνική, ήταν, συχνότατα, κάτι πολύ περισσότερο: άντικοινωνική εκδήλωση. Οι ήρωες του Μπάυρον είναι άποκλειστικά και μόνο ο έαυτός τους: σκάβουν μέσα τους, καθώς θάλεγε ο αρχαίος, και τραγουδούν την αιώνια τους άνικανοποίηση, την άχορτασιά τους, τον πόθο της άδιάκοπης φυγής, τον έρωτα που δεν έχει μήτε τέλος μήτε αρχή μήτε και όρισμένο συχνά άντικείμενο, γιατί κι όταν το άντικείμενο τούτο υπάρχει, ο καθένας μας το αισθάνεται, μέσα στα λόγια τους, πως εύκολότατα ξεπερνιέται, πως δεν είναι παρά μια άφορμή, ένα πρόσχημα.

Υπάρχουν στοιχεία, που χαρακτηρίζουν τη ρομαντική στάση και στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη ρομαντική σχολή. Στοιχεία ουσίας και ύφους. Για τούτο είναι μια ρομαντική, βέβαια, ήρωίδα ή Τζουλιέττα του Σαίξπηρ, μά δεν ανήκει στη δυναστεία των ήρωιδων του ρομαντικού πυρετού του περασμένου αιώνα. Ο ρομαντισμός του Σαίξπηρ αναφέρεται σε μια άναγέννηση. Ο ρομαντισμός του περασμένου αιώνα σε μια στροφή—ή και, το περισσότερο, σε μια άνανέωση. Ο ρομαντισμός του Σαίξπηρ έρχεται, σαν αυτοδύναμος, από τις παλιές πηγές, βγαίνει από το μεσαιώνα, για να γίνει ο ίδιος άναγέννηση. Είναι ο γόνιμος μεσαιώνας. Ο ρομαντισμός του περασμένου αιώνα ξαναγουρίζει στο μεσαιώνα, δανείζεται θέματα, στοιχεία, μορφές από το μεσαιώνα. Υπάρχει σημαντική διαφορά σε τούτα.

Θά μπορούσαμε τώρα να προχωρήσουμε και σε μια διαφορετική τοποθέτηση και να πούμε, πως ο ρομαντισμός είναι βαθύτατα άντικλασσικός. Θά περιορίζαμε τις διαστάσεις, αν λέγαμε, πως ό,τι είναι άντικλασσικό είναι και ρομαντικό: μά όχι κι αν λέγαμε, πως ό,τι είναι ρομαντικό είναι και άντικλασσικό. Άλλωστε, κ' η ρομαντική σχολή έρχεται να πολεμήσει τα κλασσικιστικά στοιχεία, δε λέω τα κλασσικά. Η παράδοση, που αναπτύσσεται πρωτύτερα της και που κατασταλάζει στις ζωγραφικές μεγαληγορίες του Λουδοβίκου Νταβίντ, αυτή η παγωμένη παράδοση, που και «άκαδημία» περιφρονητικά την καλούμε, είναι πολύ θρεμένη με την έλληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα και μάλιστα κατά τον όλιγότερο ενεργό τρόπο. Άς μη λησμονούμε, πως η πρώτη γαλλική δημοκρατία, καθώς κι όλη η Έπανάσταση του 1789, διακατέχεται από τη λατρεία της κλασσικής δημοκρατίας. Έχει μέσα

της πολλή Ἑλλάδα καὶ πολὺ περισσότερη Ρώμη. Ἡ ρωμαϊκὴ δημοκρατία εἶν' ἓνα πρότυπο. Ἐπίσης ὡς μὴ λησμονοῦμε, πῶς ἡ Ἐπανάσταση πέφτει μέσα σὲ μιὰ ἀναγέννηση τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, σὲ μιὰ ἀναζωπύρωση τῆς λατρείας πρὸς τὴν ἀθανασία τῆς κλασσικῆς πλαστικῆς καὶ τὴν ἀθανασία τοῦ κλασσικοῦ κειμένου. Ἡ Ἐπανάσταση λατρεύει τὸ Λόγος. Εἶν' ἓνα συναίσθημα πού ἀγωνίζεται ἀπελπισμένα νὰ φτάσει στὴ μακάρια ἐπιφάνεια τοῦ πνεύματος. Μέσα της κοχλάζουν τὰ ἐνοστικά, βροντοχτυποῦνται τὰ πάθη, εἶν' ἓνα ξέσπασμα ὅλη. Κι' ὡστόσο, ἀνηφορίζει, ἐδῶ παραπατώντας καὶ κεῖ πέφτοντας, πρὸς τὴν ἁρμονία τοῦ ὀργανωμένου νοῦ. Ἡ ὑπατεία ὕστερα, ἡ αὐτοκρατορία καλλιερگوῦν τὸ κλασσικιστικὸ ἰδανικό. Ὁ Ναπολέοντας εἶναι μιὰ ρομαντικὴ ἰδιοσυγκρασία, πού πλαισιώνεται ἀπὸ τὴν ἀκαμψία καὶ τὴν παγωμένη ἐθιμοταξία τῶν Λατίνων τῆς μεγάλης ἀκμῆς. Ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία, ἡ ρωμαϊκὴ ἱστορία, προσφέρουν θέματα, ἐμπνεύσεις, ἀφορμές, διακοσμητικὰ στοιχεῖα, σ' ἓνα κόσμον, πού ὀλοένα καὶ ἀναδιπλώνεται ἀπάνου στ' ἀντικείμενα τοῦ θαύμασμοῦ του. Τὸ 1830, μὲ τὸ θρίαμβο τοῦ «Ἐρνάνη» τοῦ Β. Οὐγκώ, σημαδεύει τὴν ἀφετηρία μιᾶς νέας ἐποχῆς. Ὁ πάγος σπάζει. Τὰ κλασσικιστικὰ περιγράμματα ἐξαφανίζονται. Ὅ,τι ἴσαμε τότε ἐνομιζόταν ἀπαραβίαστο καταρρέει. Ἡ προσήλωση πρὸς τὴν ἀπὸ λ ο γ ι α ἀξίει τῆς ἀρχαίας τέχνης, πρὸς τὸν κανόνα, δειχνηταὶ κούφια—ἓνα σχῆμα πνευματικῆς ἀξιοπρέπειας, χωρὶς οὐσιαστικὸ περιεχόμενο. Τὸ θέατρο δὲν ἀνατρέχει πιά στὴν κλασσικὴ τραγωδία. Ἀνατρέχει στὸ Σαίξπηρ. Ἡ σφοδρὴ κίνηση, τὸ χωρὶς ὄριο πάθος, ἡ ἀέναη περιπέτεια, ἡ ἀχρήστευση τῶν ἐνοστικῶν τοῦ χρόνου, τοῦ τόπου—γίνονται τὰ κύρια γνωρίσματα μιᾶς νέας ἀκμῆς.

Καὶ δὲν εἶναι περιορισμένη στὰ στενὰ πλαίσια ἐνὸς κινήματος ὕφους ἢ νέας πίστης. Εἶναι μιὰ ριζικὴ ἀναμόχλευση τῶν πάντων. Ὁ ρομαντισμὸς γίνεται ἡ φλόγα πού ξαναζεσταίνει τὰ πνεύματα, τὴν ψυχῆς. Ὁ ρομαντισμὸς εἶναι φιλοσοφία, εἶναι πολιτικὴ, εἶναι ποίηση, εἶναι πεζογραφία, εἶναι ζωγραφικὴ, πλαστικὴ, μουσικὴ, διακόσμηση, εἶναι καθημερινὴ ζωὴ. Εἶν' ἓνας οἰκουμενικὸς τρόπος τοῦ ὑπάρχειν. Ἀπὸ τόπο σὲ τόπο ξαλλάζει μορφές. Εἶναι ὁ γαλλικὸς ρομαντισμὸς τοῦ Chateaubriand, τοῦ Lamartine, τῆς George Sand, τοῦ V.Hugo, τοῦ Alfred de Musset. Εἶναι ὁ ἀγγλικὸς ρομαντισμὸς, πού ξαναβρίσκει τὴ δύναμή του στὸ Byron, γιὰ νὰ κατασταλάξει στὸ Wordsworth, στὸν Coleridge, στὸ λόρδο Tennyson ἀκόμη. Εἶναι ὁ γερμανικὸς ρομαντισμὸς, πού ἀρχίζει ἀπὸ τοὺς προρομαντικούς, πού παίρνει τὴν εἰδυλλιακὴν μορφήν στὸν Uhland καὶ τελειώνει μὲ τὸν Eichendorf. Εἶναι ὁ αὐστριακὸς ρομαντισμὸς τοῦ Lenau. Ὁ ρωσικὸς τοῦ Πούσκιν καὶ τοῦ Λέρμοντωφ. Ὁ ἰταλικὸς τοῦ Manzoni καὶ Leopardi. Μακρότατος ὁ κατάλογος. Ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ αἰῶνα βρίσκει σὲ βαρύβροντες λυρικές φωνές, σὲ σάλπιγγες λυτρωμοῦ, τὴν κορυφαία του ἔκφραση. Ὁ Μισκιέβιτς στὴν Πολωνία, ὁ Πεταίφι, νεκρὸς στὸ πεδίο τῆς μάχης, στὴν Οὐγ-

γαρία. Ἀπὸ τὸν ἀκράϊο βορὰ τῆς Εὐρώπης ἴσαμε τοὺς θερμούς τόπους τῆς λατινικῆς Ἀμερικῆς, παντοῦ ὅπου σπάζουν ἀλυσίδες, ὅπου οἱ λαοὶ ξαναβρίσκουν τὴν ἐθνικὴ τους ὑπόσταση, ὅπου οἱ ἐθνικὲς ἐξουσίες ἀντικαθιστοῦν τοὺς ζυγούς, ὁ ἀγέρας πού φυσάει εἶναι γεμάτος ρομαντικὰ μηνύματα πού γίνονται πράξη. Ὁ Γαριβάλδης εἶν' ἓνας ἥρωας ρομαντικός. Ἰδοὺ μιὰ ἀπόδειξη, πού μᾶς πείθει, πῶς ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι πιστεύεται, ὁ ρομαντισμὸς δὲν εἶναι ἐκδηλωσὴ ἀπραγμοσύνης. Ὁ ρομαντισμὸς εἶναι πραγματοποιός· μόνο πού ἡ τόλμη του ξεπερνάει κάθε πρόβλεψη κ' ἡ προσαρμογὴ του στὰ πράγματα δὲν ἀγαπάει τὸν ὑπολογισμὸ. Κ' εἶναι ἀληθινὰ ἀξιοπαρατήρητο, πού ὁ ρομαντικὸς ἀνθρώπος εἶναι πολὺ περισσότερο ἐξαλλος ἀπὸ τὸν ὑπερρεαλιστὴ ἢ καὶ τὸν ὑπαρξιστὴ ἀκόμη. Ὁ ὑπαρξιστὴς δημιουργεῖ τὴν εὐθύνη τῆς λευτεριάς του, μιᾶς λευτεριάς, πού καὶ ἀσυστοσία θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ποῦμε. Ὁ ρομαντικὸς ἀκολουθεῖ τὴν πορεία τοῦ πάθους του.

Ὁ δρόμος του εἶναι ὁ δρόμος τῆς φλόγας. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ σημερινοῦ κόσμου—καὶ ἡ τρεχούμενη, ἡ καθημερινὴ ζωὴ γενικότερα, δὲν περιέχει τόσα ἀπροσδόκητα ὅσα εἶχε προσφέρει στὸν περασμένο αἰῶνα ὁ ρομαντισμὸς. Γιατὶ σήμερὰ πολλὰ χρωστιοῦνται σὲ μιὰ χωρὶς ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ περιεχόμενο ἀπογνωσμένη ἀνάγκη πρωτοτυπίας. Ἐνῶ τότε ὁ λόγος εἶταν γιὰ ἓνα οἰκουμενικὸ πυρετό, πού εἶχε κερδίσει τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδηλώνεται ἀνεμπόδιστα. Ἡ George Sauer εἶναι μιὰ μορφή, πού καὶ τώρα θὰ προκαλοῦσε κατάπληξη. Τ' ἀντρικὰ πανταλόνια πού φοροῦσε δὲν εἶταν ἀνοστή μόδα, καθὼς εἶναι γιὰ ἓνα σωρὸ πολὺ κούφιος γυναῖκες σήμερὰ. Εἶταν ἓνα σύμβολο πίστης. Κ' ἓνας Νταλί τοῦ ρομαντισμοῦ θὰ εἶταν κάτι οὐσιαστικότερο ἀπὸ ἀπλὸς ἀκροβάτης, μὲ ἀπεριόριστες, φυσικὰ, ἰκανότητες, προορισμένος νὰ «καταπλήσει τοὺς ἀγαθοὺς ἀστούς». Ὅταν μελετοῦμε τὰ ἱστορικὰ τοῦ ρομαντισμοῦ, αἰσθανόμεσθε, πῶς ἔχουμε καταντήσει πουριτανοί. Ἐκεῖ πού οἱ ἄλλοι σήμερὰ διακρίνουν τὴν «ἐκκλυσή» (ὅλες οἱ ἐποχῆς μιλοῦν γιὰ «ἐκκλυσή» τῶν ἡθῶν καὶ πάντα οἱ ἀνθρώποι νοσταλγοῦν τοὺς «παλιούς καλοὺς καιρούς»), ἐγὼ τολμῶ νὰ πιστεύω, πῶς δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ μιὰ πουριτανικὴ ἀναβίωση, πού εἶναι πολὺ φυσικὸ πολλὰ φαινόμενα νὰ τὰ ταξινομεῖ σύμφωνα μὲ τὸν κώδικά της.

Ὁ ρομαντισμὸς εἶναι ἡ ὑπερβολή. Καὶ μιὰ ἀναζήτησὴ διεξόδου. Δὲν ἀνήκει μόνο στὰ ἑξαλλὰ πνεύματα καὶ στὴς πολὺ γεμάτες ψυχές. Δημιουργεῖ καὶ τὰ ἑξαλλὰ πνεύματα. Δημιουργεῖ ἓνα κλίμα, ὅπου τὰ πάντα φαίνονται νὰ ἐπιτρέπονται καὶ τὰ πάντα νὰ συγχωροῦνται. Ὑπάρχει παντοῦ μιὰ διάθεση ἐπιείκειας καὶ συγγνώμης. Τὸ παράτολμο γίνεται λογικὸ, γιατί δικαιώνεται μέσα στὸ χῶρον πού τοῦ ταιριάζει. Ὁ «βερθερισμὸς», αὐτὸ τὸ προρομαντικὸ φαινόμενο, γίνεται ἡ ἔκφραση τῆς ἀπελπισμένης ἀγάπης. Καὶ τὸ περίεργον δὲν εἶναι, νομίζω, πῶς καθ' ὁμοίωση τοῦ ἐρωτευμένου ἀνθρώπου

του Γκαίτε, οι νέοι της εποχής αυτοκτονούσαν. Το περίεργο είναι, που πολλοί νέοι της εποχής ποθούσαν να πετύχουν την απελπισμένη αγάπη, για να μπορέσουν ν' αυτοκτονήσουν. Καθώς οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου (τι παραλληλισμός!), έτσι και οι περισσότεροι από τους εκπρόσωπους του ρομαντισμού πέθαναν βίαιο ή παράδοξο θάνατο. Οι τρεις κλασικορομαντικοί της 'Αγγλίας, ο Σέλλεϋ, ο Κητς, ο Μπάυρον. Ο Πούσκιν. Ο Λέρμοντωφ. Ο Κλάιστ, ο Ζεράρ ντε Νερβάλ. Ο Χαίλντερλιν. Ο Λενάου. Ο Πεταίφι. Άλλοι παράφρονες, άλλοι σκοτωμένοι σε πόλεμο, άλλοι νεκροί μονομάχοι, άλλοι αυτοκτόνοι, άλλοι πρόωρα σκαμμένοι από την άρρώστια, τη φθίση, που ήταν η ρομαντική άρρώστια. Ένας αξιοπρεπής ρομαντικός θα έπρεπε και να βήχει κάποτε κάποτε, να είναι και λίγο φθισικός.

Η κοινή γνώμη ονομάζει ρομαντικό τον έρωτα, που αγαπούσε τη φαντασίωση, που του άρκοῦσε και μόνη η θέα του αγαπημένου προσώπου, που ήξερε να μιλεί, να προσμένει και να έγκαρτερεί. Τέτια είναι η κοινή γνώμη. Η ιστορία του ρομαντισμού, ωστόσο, παρουσιάζει διαφορετικές πραγματικότητες. Τους φλύαρους, εξαλλους, αναφλογισμένους και άστατους έρωτες, που είναι πολύ περισσότερο από όσο νομίζεται πραγματικοί. Οι ρομαντικοί δεν τον έζησαν με το συναίσθημα και με τη φαντασία μονάχα τον έρωτα. Στάθηκαν τύποι έρωτικοί άλλθινά άκρόεστοι. Έζησαν, οι περισσότεροι τουλάχιστο, την έρωτική πραγματικότητα. Είναι άτοπο να νομίζεται, πως ο ρομαντικός έρωτας είναι ο «έρωτας της γεροντοκόρης». Είναι μονάχα ο με υπερβολή εκδηλωμένος έρωτας. Πρόκειται για την εκδήλωση μόνο. Όχι για την ούσία. Η διαπίστωση έχει κάποια σημασία τη στιγμή που μιλούμε για μια τέτια τέχνη πάθους και φαντασίας.

Η άναδρομη στα περασμένα είν' επίσης έν' από τα γνωρίσματα της ρομαντικής τέχνης. Όχι, φυσικά, η άναδρομη στην κλασική αρχαιότητα, που έρχόταν να την πολεμήσει ο ρομαντισμός. Περασμένα εΐταν ο μεσαίωνας, εΐταν ο θρύλος. Το παλιό παραμύθι, μια ιστορία τυλιγμένη στην καταχνιά της άβεβαιότητας και το «μυστήριο», που άναδινόταν από την ιστορία τούτη. Ό,τι θα μπορούσε να δώσει στη φαντασία φτερά. Από την άποψη αυτή, ο ρομαντισμός στάθηκε σημαντικός άναμοχλευτής του λαογραφικού θησαυρού και μάλιστα στους τόπους της κεντρικής και της βορινής Εύρώπης. Και πέρ' από το θρύλο το ιστορικό περιστατικό, που είναι ίκανό να δημιουργήσει παρόμοια άτμóσφαιρα. Προσωπικότητες χαμένες ανάμεσα στη μέρα και τη νύχτα, στο φώς και στον ίσκιο, γεγονότα που έξάπτουν τη φαντασία, καθετί που επιδέχεται προέκταση στο χώρο του άγνωστου. Δεν είναι καθόλου τυχαίο, που ο V. Hugo επιχειρεί να «έκ-ρομαντίσει» το θέατρο με τον «Έρνάνη» και τον «Κρόμγουελ». Να κινήσει τα πρόσωπά του ανάμεσα στο θρύλο και την πραγματικότητα. Να βάλει στη θέση της νεοκλασ-

σικής φλυαρίας τη ρομαντική μεγαλοστομία. Να κατορθώσει την πλατιά χειρονομία και τη μεγάλη κραυγή. Έπειτα, δεν πρέπει να λησμονούμε πως από τα σπλάχνα της ρομαντικής τέχνης βγαίνει το ιστορικό μυθιστόρημα. Μεγάλος του δάσκαλος ο Walter Scott. Το ιστορικό μυθιστόρημα παίρνει την ιστορία και τη μεταμορφώνει σε γοητευτική αφήγηση. Έπινοεί περιστατικά, γεμίζει τα χάσματα, χρωματίζει τα πρόσωπα, δεν προσπαθεί να έρμηνεύσει ή να διαφωτίσει, ο κυριότερος σκοπός του είναι να τέρψει. Στα χέρια των άξιων φτάνει ίσαμε το άκραιο εκείνο σύνορο, όπου το ιστορικό περιστατικό, εμπλουτισμένο με φαντασία και με συναίσθημα, κερδίζει τη γνησιότητά του και την όρθή του τοποθέτηση. Στα χέρια των άλλων άπομένει μια περιπέτεια, μια σειρά περιπέτειες, όπου η δεξιοτεχνία της αφήγησης κατέχει το πρώτο επίπεδο. Παράδειγμα τα μυθιστορήματα των επιγόνων του Δουμά πατέρα.

Ο σκοπός μου δεν είναι, φυσικά, να συνθέσω μια φυσιολογία ή μια οικουμενική ιστορία του ρομαντισμού. Έκείνο που επιθυμώ είναι, ξεκινώντας από τα γενικά σχήματα, να καταλήξω σε μια κριτική έποπτεία του νεοελληνικού ρομαντισμού. Κ' είναι βέβαιο, πως ο νεοελληνικός ρομαντισμός, ο συχνά παρερμηνευμένος, χάνει πολύ από το νόημά του, αν κριθεί χωριστά και από τον καιρό του και από τις δυνάμεις και τις άξίες που κινούσαν τον καιρό του. Άς πάμε εκατό χρόνια πίσω, στον κριμαϊκό πόλεμο. Άς δοῦμε την Εύρώπη του κριμαϊκού πολέμου, της Μπαλακλάβας και της Φλόρενς Νάιτιγκαϊήλ. Άς περιπλανηθούμε στο Παρίσι των ρομαντικών. Σ' όλο εκείνο το πλήθος με τα στενά, κολλητά πανταλόνια, τις φαρδιές μπέρτες, τις μεγάλες γραβάτες, τα λεπτά μπαστουνακια, τις βαθιές κυμαινόμενες κόμες, τα άφθονα γένια, τα μάτια γεμάτα πάθος και θλίψη, τις βαθιές μελωδικές φωνές, τους άναστεναγμούς, τ' άργασερόναιεν' άμάξια, τα φανάρια του γκαζιού στα τρίστρατα, σ' όλο εκείνο το πλήθος που δεν είχε άκόμα τυποποιηθεί, που κάτεχε τη μεγάλη τέχνη να ξεγελιέται, που πεινούσε τη ματαιότητα της ζωής κι ωστόσο πολύ ούσιαστικότερα τη γεύόταν τη ζωή από μās, σ' όλο εκείνο το πλήθος που έγραφε πολλά άπ' όσα έμεις καλούμε «άνουσιές» σήμερα, μά και άναφλογίζόταν πολύ περισσότερο από τα καιρία, που έμεις προσπερνούμε άρματωμένοι με την ψυχραιμία μās λογικής, που έχει καταντήσει άχρηστο όργανο στα κουρασμένα μας χέρια. Άκόμα κ' οι πιο απελπισμένοι του ρομαντισμού, ένας Χάινε, ένας Άλφρεντ ντε Βινύ ή ένας Λεοπάρντι, κ' ίσως μόνο και μόνο γιατί στάθηκαν τόσο απελπισμένοι, άποτιμούσαν σε κάτι βαρύτατο τούτη την καθημερινή ζωή, που έμεις τη σπαταλούμε άνάμεσα στην τυπική άσχολία, την άγωνία ενός νέου όλέθρου και τον κάματο από πολλές διαψεύσεις. Υπάρχει μια όρμη, ένα ξέσπασμα κ' ένα μεγαλείο στ' άληθινά ρομαντικά φανέρωματα, τα γνήσια και τ' άκέρια θέλω να πώ, που η νεότερη έκφραση δεν το έχει γνωρίσει.

Ἡ μεγάλη χειρονομία, ἡ μεγάλη κραυγή εἶναι κάτι τὸ ἄδειο πού πέφτει στὸ ἄδειο· μὰ εἶναι καὶ κάτι τὸ γεμάτο μεγαλοπρέπεια καὶ δύναμη, πού ἐκτοξεύεται πρὸς τὸ ἀγνωστο πού μᾶς περιζώνει. Δηλαδή μιὰ χειρονομία καὶ μιὰ κραυγή πολὺ ἀνθρώπινη. Ὄταν ἡ θυσία γίνεται ἕνας ὁμορφος θάνατος, τὸν ἀξίζει τὸν κόπο. Ὄταν παίρνει τὴ γωνιώδη μορφή μιᾶς προϋπολογισμένης αὐτοκαταδίκης, μεταμορφώνεται σ' ἐφιάλτη. Οἱ ρομαντικοὶ εἶπαν πολλά. Αὐτό, καθὼς εἶταν ἐπόμενο, στάθηκε στὰ τέλος ἡ καταστροφή τους. Κι ὄχι ἡ ὁποια καταστροφή. Ἡ χειρότερη ἀπ' ὅλες: μέσα στὴ γελοιότητα. Μὰ ὥσπου νὰ φτάσουν στὰ ἀκραῖο ἐκεῖνο σημεῖο πέρασαν ἕνα σωρὸ στάδια. Κατόρθωσαν καὶ νὰ ἰσορροπήσουν ἀκόμη τ' ἀντιμαχόμενα μέσα τους στοιχεῖα. Ἡ πιὸ ἀπαιτητικὴ μορφή τοῦ ρομαντικοῦ κινήματος εἶταν, βέβαια, τὸ θέατρο. Αὐτὴ ἡ δυσκολότατη τέχνη, πού δημιουργεῖ τις εὐκολες ἀποτυχίες. Οἱ δύο πετυχημένες μορφές ἡ ποίηση κ' ἡ μουσική. Τὸ ρομαντικὸ θέατρο δὲν ἄφησε ἔργα, πού ἀ λ θ ι ν ἄ νὰ μποροῦν νὰ βλέπονται σήμερα. Οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι ἐλάχιστες. Ἀκόμα καὶ τὸ ρομαντικὸ δρᾶμα τοῦ Schiller εἶναι ξεθωριασμένο ἀνεπανόρθωτα. Ἡ μουσική, κι ἂς μὴ φρίζουν οἱ φιλόμουσοι τῆς στερινῆς στιγμῆς, ἀπομένει μιὰ δύναμη. Ἄς θυμίσω τὸ Berlioz, τὸν πατριάρχη τῆς ρομαντικῆς μουσικῆς. Ἡ ποίηση, παρ' ὅλα, πολὺ περισσότερο. Οἱ Ἄγγλοι κ' οἱ Γερμανοὶ ρομαντικοί, οἱ Ρῶσοι ὕστερα, δὲν εἶναι ἀπὸ τις μορφές πού μπορεῖ νὰ τις προσπεράσει ὁ ἀπρόσεχτος ἀτιμώρητος. Ὁ ρομαντισμὸς δὲν ἀνήκει στὴν ἱστορία τῶν νεκρῶν κειμένων. Βέβαια, θὰ εἶταν ἀπελπιστικὸ νὰ ἐπιχειρήσει κανεὶς νὰ διαβάσει τὴ «Γκρατσιέλλα». Μὰ δὲ θὰ λέγαμε τὸ ἴδιο γιὰ τὰ κείμενα τοῦ Chateaubriand ἢ γιὰ τὸ «Ἡμερολόγιο ἐνὸς ἀκαμάτη» τοῦ Eichendorff, αὐτὸ τὸ μικρὸ καὶ θαυμαστὸ βιβλίο. Ὁ «Βέρθερος» εἶναι, τὸ δίχως ἄλλο, ἕνα πεθαμένο βιβλίο. Μὰ δὲν εἶναι τὰ «Νεανικὰ χρόνια τοῦ Βίλχελμ Μάιστερ». Ὁ Γκαίτε μάλιστα μᾶς προσφέρει κ' ἕνα παράδειγμα ἀληθινὰ ἀξιοπρόσεχτο: ὅσο, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ ρομαντικὴ πυρκαγιά τῶν πρώτων του χρόνων, ἀνέβαινε πρὸς τὴ μακαριότητα τοῦ ὀλύμπιου πνεύματος, ὅσο δηλαδή πλούτιζε καὶ τὸ νοῦ καὶ τὴν τέχνην του μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ κλασικισμοῦ, τόσο τελειότερος, μὰ καὶ τόσο ψυχρότερος γινόταν. Ἀνάμεσα στὸ «Βέρθερο» καὶ στὶς «Ἐκλεκτικὲς συγγένειες» ὑπάρχει ἕνα curriculum vitae τοῦ Γκαίτε. Ὁ πρῶτος μᾶς προκαλεῖ τὴν ἀγανάκτηση μὲ τὴν αἰσθηματολογικὴ του, ὄχι τὴ συναισθηματικὴ ὑπερβολή· οἱ «Ἐκλεκτικὲς συγγένειες» μὲ τὴν ἀκαδημαϊκὴ τους ψυχρότητα. Πόσο δύσκολο, πόσο ἔξοχο εἶναι τὸ ἀνάμεσα! Τὸ πάθος δὲ μπορεῖ νὰ φορέσει ρεντιγκότα! Καὶ μάλιστα τὴ γαλά-

ζια ρεντιγκότα, πού, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἐκκερμαν, συνήθιζε στὰ στερνά του χρόνια ὁ Γκαίτε. Κι ἀντὶ νὰ φορέσει ρεντιγκότα, αἱ! τότε, καλύτερο θὰ εἶταν νὰ τὸ ἀφήσουμε νὰ σφυρίζει μαζὶ μὲ τοὺς ἀλήτες στοὺς δρόμους.

Ὁ ρομαντισμὸς εἶταν ἕνας μεγάλος σποριάς. Ὁ χαλαστής κι ὁ πλάστης. Τοῦ χρώστοῦμε πολλὴ εὐγνωμοσύνη, πού σκότωσε τὴ νεοκλασικὴ τραγωδία. Πού ἀφάνισε τις ἐποποιίες μὲ τὴν ἀνυπόφερτὴ τους ψυχρολογία. Πού ἐξολόθρευε τὴ διδακτικὴ ποίηση. Τοῦ κατηγοροῦν τὴν κατανοητικὴ προσήλωσι στὸ ὑποκείμενο, στὸ «ἐγώ». Λησμονοῦν, πὼς συγκλόνισε λαοὺς ὀλόκληρους, πὼς ἔκαμεν ὥστε τὸ ἕνα ἐγὼ τὸ ἀναφλογισμένο νὰ μεταμορφώνεται σ' ἕνα πλῆθος ἐγῶ. Κ' εἶναι τοῦτο τὸ ἀληθινὰ, στὴν περίπτωσι, ἀξιοσημείωτο πὼς, ἐνῶ στὰ νεότερα χρόνια κίνηση ἄλλη δὲν εὐνόησε τόσο πολὺ τὸ ὑποκείμενο, καὶ κίνηση ἄλλη δὲν ἀγαπήθηκε περισσότερο, δὲν ἀναθέρμανε πλατύτερους κύκλους. Ἡ ρομαντικὴ τέχνη, ὕστερ' ἀπὸ τὸ πρῶτο ξάφνιασμα, ἐγίνε ἡ τέχνη τοῦ πολλοῦ κοινοῦ. Κ' ἐξακολουθεῖ, λίγο πολὺ, ἴσαμε τώρα, νὰ εἶναι. Αὐτὸ τὸ «happy end» τῶν ταινιῶν δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ὑποχώρησι τῆς σκηνοθεσίας στὴ ρομαντικὴ διάθεσι τοῦ πλῆθους. Ὁ ρομαντισμὸς, περισσότερο ἀπὸ τύχη, νομίζω, παρὰ ἀπὸ πρόθεσι, ἀγγίξε κάτι πού βρίσκεται ἀμετακίνητο μέσα στὴν καρδιά τῶν πολλῶν. Οἱ ἄνθρωποι σχηματίζουν πυραμίδα. Ὅσο βρισκόμαστε σιμὰ στὴ βάση, στὸ χῶρο τοῦ συναισθήματος, δηλαδή, τόσο εἶναι πλατύτερο τὸ κοινὸ, πού μᾶς παρακολουθεῖ ὅσο ἀνεβαίνουμε πρὸς τὸ πνεῦμα, τόσο στενεύει. Ἡ κορυφή εἶναι τὸ ἀπόλυτο πνεῦμα, μιὰ μοναξιά. Ὁ ρομαντισμὸς μίλησε τὴ γλῶσσα τῶν πολλῶν ἀνθρώπων· δὲν εἶναι παράδοξο, πού τοὺς συγκίνησε τόσο. Πού ἐξακολουθεῖ νὰ τοὺς συγκινεῖ. Ἔτσι, πού καὶ τὰ πιὸ προχωρημένα λογικὰ σχήματα χρειάζεται νὰ ἐμπλουτισθοῦν, νὰ «φορτισθοῦν» θὰ ἔλεγα σωστότερα, μὲ τὸ συναισθημα, γιὰ νὰ γίνουν προσιτὰ στοὺς πλατύτερους κύκλους.

Ἡ ρομαντικὴ τέχνη στὰ πρῶτα τῆς φανερώματα εἶταν, φυσικά, μιὰ παραδοξολογία. Ἀργότερα ἐγίνε τέχνη λαϊκὴ. Εἶναι καὶ σήμερα. Μὰ τοῦτο δὲ θέλει νὰ πεῖ, πὼς κινήματα πού ξεκίνησαν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπανάστασι τοῦ ρομαντισμοῦ δὲ βρήκανε μέσα στὶς μεταγενέστερες τάσεις κάποια ὑψηλότερη τοποθέτησι. Ὑπάρχουν ρομαντικὰ στοιχεῖα ὑψηλοῦ καὶ ρομαντικὰ στοιχεῖα χαμηλοῦ ἐπιπέδου. Δὲν εἶναι σωστὸ τὰ δεύτερα νὰ ἐπιδρῶν τόσο, ὥστε νὰ καταδικάζεται ὀλόκληρος ὁ ρομαντισμὸς γιὰ χάρη τους.

Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ